

Balogh István–Karácsony András: *Német társadalomelméletek: Témák és trendek 1950-től napjainkig* (Budapest: Balassi Kiadó, 2000.)

A magyar társadalomtudományi szakirodalom nem bővelkedik elméleti igényű monográfiákban. Örömmel vehetjük tudomásul, hogy egy politológus és egy szociológus közös erőfeszítéséből most megjelent egy rendkívül színvonalas könyv, amely remélhetőleg jelentősen hozzá fog járulni társadalomtudományi műveltségünk teoretikus alapjainak megeremtéséhez, megerősítéséhez. Balogh István és Karácsony András nem kevesebbre vállalkoznak, mint arra, hogy áttekintsék és elemezzék mindazon irányzatokat, amelyek a német társadalomtudományi gondolkodásban a XX. század második felében jelentkeztek. Munkájuk módszertani-szerkezeti sajátossága abban foglalható össze, hogy nem időrendben és nem szerzők szerint tárgyalják a hatalmas ismeretanyagot, hanem problémakörök mentén rendezik el és veszik górcső alá az általuk kiválasztott kutatók, gondolkodók teljesítményeit.

A majdnem ötszáz oldalas mű részletes ismertetésére és értékelésére természetesen nem vállalkozhatom. Ezért inkább a koncepciójukra igyekszem felhívni a figyelmet, amely egy rendkívül erőteljes szakmai kihívást fogalmaz meg. Álláspontjuk szerint a német teoretikus szakirodalom történeti áttekintése és elemzése igazolja azt a tendenciát, hogy a társadalomelmélet önálló tudománnyá válik, miközben egyfelől leválik a filozófiáról, másfelől a szociológiáról. A filozófiáról történő elszakadás ténye talán nem is meglepő, hiszen – Arisztoteléstől kezdve – a filozófia egész története ezt a tendenciát igazolja. A szociológia viszont hagyományosan maga a „társadalomtudomány”. Az „elméleti szociológia”, vagy a „szociológia elmélete” pedig éppen a társadalom elméleti értékű általánosításait hivatott teoretikus keretbe foglalni. Szerzőink viszont azt állítják, hogy az empirikus, ténytisztogató szociológia mindinkább elszakad a „szocialitás” (emberi kapcsolatok) elméleti problémáitól, ezért szükség van a szociológiától immár különböző „társadalomtudományra”. Ennek meghatározását talán legpontosabban alábbi gondolataik fejezik ki: „...a társadalomelméletek körébe tartozónak tekintjük a társadalomra vonatkozó rendszerezett ismereteknek és elemzéseknek azt a területét, ahol az emberek közötti interakciók hálózatát és a közösségek belső, valamint egymás közötti kapcsolatrendszerét a szocialitás sui generis terepének tekintik, és amelynek keretében ennek jellegére, dinamikájára, feszültségeinek mibenlétére nézve kérdéseket fogalmaznak meg, majd ezekre a kérdésekre makroszintű hipotézisek segítségével, valamint e hipotézisek logikai ellenőrzésével és empirikus hivatkozásokkal igyekeznek válaszolni” (19. old.).

Ezzel a definícióval két irányban határolódnak el szerzőink a „társadalomelmélet” más felfogásaitól. Egyfelől nem „metaelméletként” tárgyalják, amely a különböző társadalomtudományi diszciplínák összessége lenne. Másfelől nem kezelik úgy, mintha a társadalomelmélet az általános tudományelmélet része lenne. Bár mindkét megközelítésnek vannak hívei, könyvükben mégiscsak azokat az elméleti konstruk-

ciókat sorolják a „társadalomelmélet” fogalmába, amelyeket a társadalomnak mint sajátos és önálló világnak az elméleti megalapozására és magyarázatára hoztak létre.

Balogh és Karácsony természetesen elismerik a szociológia és a társadalomelmélet kapcsolatát, sőt átfedéseit, mégis amellett érvelnek, hogy az utóbbi önálló tudásterületté fejlődik ki. Tételüket elsősorban azzal támasztják alá, hogy a szociológia egyre inkább empirikus kutatásokkal foglalkozik, amely művelőiben csökkenti az elmélet iránti igényt. Könyvükben azt igazolják, hogy a német filozófiában viszonylag korán lezajlott a társadalomtudományok és a természettudományok módszertani szempontú megkülönböztetése (újkantiánus bádeni iskola). A történetiség módszertani szempontjainak a kiemelése, az elmélettörténeti tradíciók újragondolása, a kutatók kultúrákőzi tapasztalatai, a társadalom kritikai érzékenység mind jellemzi a második világháború utáni német gondolkodást, s e tulajdonságok önálló társadalomelmélet építésére ösztönözték a német gondolkodókat. Jellemző, hogy a német „Gesellschaftstheorie” megjelölést újabban az angolszász-latin gyökerű „Sozialtheorie” fogalma váltja fel. A terminológia változásában – mondják a szerzők – a társadalom felfogásának gyökeres átalakulása fejeződik ki: „A társadalom fogalma immár nem a totalitás filozófiai kategóriájára épül, hanem az emberek közötti társadalmi interakciók és kommunikációk hálózatára és szerveződéseire.” (25. old.)

Jómagam úgy vélem, hogy felfogásukat jól támasztja alá maga a társadalomról való német gondolkodás története, amely maga is legszívesebben társadalomelméletként definiálja önmagát. Talán azon elgondolkodhatnánk, hogy a „társadalomelmélet” és a „szociológia” a megismerés azonos szintjén álló fogalmak-e? Baloghék ugyanis diszciplinának tekintik a keletkezőfélben lévő társadalomelméletet. De vajon egy „tudományág” (diszciplína) lehet-e „tisztá” elmélet? Egy diszciplína nem áll-e egyfelől empirikus tényekből és tapasztalatokból, másfelől ezek elméleti általánosításából? Ha így van, akkor a szociológia nem felel-e meg mégis ezeknek a követelményeknek? Lehet-e ekkor a szociológia elmélete a társadalom elmélete? Ha persze a szociológiának nincs elmélete (ez megvizsgálandó probléma), akkor szükség van egy társadalomelméletre is. De ekkor van-e ezen utóbbi diszciplinának saját empirikus alátámasztása, avagy a szociológia szolgáltatná hozzá az empiriát? És akkor még nem is beszéltünk a módszertanokról. Összegezve a problémát: lehet-e egy tudományág tisztára empirikus, vagy tisztára teoretikus? Avagy a diszciplinának nincs-e egyszerre és egy időben empirikus és teoretikus része, magva? Miután magam is úgy látom, hogy a szociológia tények tekintetében „túldeterminált”, elmélet tekintetében „aluldeterminált”, nincs különösebben ellenemre egy – akár önálló – elmélet kifejlesztése. De ha a társadalomelmélet és a szociológia vizsgálati tárgya azonos, (lévén e tárgy a „társadalom”), akkor a megkülönböztető jegyek tekintetében még további finomításokra lenne szükség.

De fussunk át röviden a könyv szerkezetén és ne ragadjunk le egy tudományosztályozási problémánál! A szerzők (adott esetben Balogh István) a frankfurti iskola teljesítményével, a pozitívizmus-vita ismertetésével, a Habermas–Luhmann-vita kapcsán áttekintik a társadalomkritika esélyeit. (A „szerzők” kifejezés nem azt jelenti, hogy minden fejezetet együtt fogalmaztak volna. A fejezeteket külön írták, a könyv és nyilván a koncepciójuk közös.) Karácsony András a társadalomelmélet és a jog összefüggéseit elemzi igen invenciózusan egy másik fejezetben, ahol Schütz,

Mead, Parsons, Münch, Schelsky, Luhmann és Habermas nézetei kerülnek összevetésre. A fő kérdés: alakítható-e a társadalom a jog eszközeivel? A tárgyalás végeredménye: a jog társadalomelméleti „helyének” változó meghatározása.

A mű második része a modernség önellentmondásaira koncentrálna. Ennek keretében Balogh a folytonosság és korszakváltás, a cselekvés és a kommunikáció, valamint az ész és a racionalitás problémáit ismerteti és elemzi. Karácsony pedig a rendszer, autopoieszisz és kommunikáció összefüggéseit tárgyalja. A szerzők közös álláspontja, hogy a modernitás saját alapjain belül ellentmondások léptek fel, amelyek nem is oldhatók meg a modernség keretein belül. Ezért a társadalomelméletnek a posztmodern kihívásra is válaszolni kell. Úgy érzékelem, hogy a szerzők – ismertett német teoretikusok nyomán – nem értenek egyet azzal a felfogással, mintha a modernség után a posztmodernségnek kellene következnie. A modern versus posztmodern vetélkedésétől a modernség megújulását várják, remélik. Ezért fogadják szimpátiával Ulrich Beck „reflexív modernizáció” fogalmát, amely segíthet a modernitás belső ellentmondásainak feloldásában, leküzdésében. A posztmodern tehát nem egy új szakasz, hanem egy nem teljesen felvállalható attitűd, amely reagál a modernség válságtüneteire. Nagy részletességgel tárgyalják Parsons tanainak újabban kibontakozó németországi újraértelmezését. Úgy gondolják, hogy Parsons nyomán talán hidat lehet verni a cselekvésemélet és a rendszerelmélet között. Számomra is az derül ki az elemzett szövegekből, hogy Parsons hatalmas elméleti teljesítménye most vált igazán fontossá és nem akkor, amikor megfogalmazta. A világtendenciák úgy alakultak, hogy Parsons most lett igazán aktuális, amikor a modern társadalom elméleti vizsgálata immár halaszthatatlan feladattá vált. A parsons-recepciókat, (amelyek közül talán a Münch-megközelítés a legizgalmasabb) a német konstruktivizmus, Luhmann és Habermas rendszerelmélete, Hans Jonas kreatív cselekvés-fogalma, valamint a racionalitások – köztük a médium-racionalitás – megvitatása követi, illetve egészíti ki. A modernség problematikáját láthatóan három fő kérdéskör tárgyalása köré csoportosítják. Először a társadalmi változás izgatja őket és azt kutatják, vajon van-e koncepcionális hangsúlyeltolódás e tekintetben. Az elemzett szerzők és szövegek arra mutatnak, hogy a tendencia a forradalmi társadalomkritikától a reformprojektek intézményesüléséig terjed. A másik elméleti vonulatot a cselekvésemélet és a rendszerelmélet paradigmáinak folyamatos ütközése és kapcsolata képviseli. (Jól ismerjük, hogy a különböző fogalompárok használatával, de lényegében a „rendszervilág” és az „életvilág” közötti ellentmondással már hosszú ideje birkóznak a legjobb német teoretikusok.)

A könyvön áthúzódó harmadik markáns tendencia a felvilágosodás „öröközlő” hagyományából ered: a szubjektum–objektum viszony (a racionalitás problematika) alapvető változása. Eme kérdéskörnek a vizsgálata nagyon jól hasznosítható a modernség gyökeresen új szemléletű megközelítésében. E ponton igen tartalmasnak és innovatívnak tarthatók Wolfgang Schluchter gondolatai, akit talán hazánkban még kevésbé ismernek. Schluchter – Max Weber vallásszociológiájának újraértelmezésére is építve – új társadalomelméleti szintézis megalapozását kísérli meg.

A könyv nem könnyű olvasmány. De aki szereti a szellemi izgalmakat, nagy érdeklődéssel és nem kevés tanulsággal fogja tanulmányozni.